

А. М. Полуда

Міграція птахів

МІГРАЦІЯ ПТАХІВ – періодичні або нерегулярні переміщення птахів на значні відстані. Причиною М. п., зазвичай, є зміна умов існування в місцях їхнього постійного перебування, що зумовлює насамперед погіршення кормової бази та температурного режиму. Птахи є рекордсменами серед тварин за дальністю міграц. переміщень, адже здатні до швидких та тривалих польотів, при цьому енергет. затрати у них набагато менші, порівняно з кажанами. Навіть невеличкі птахи масою 5–10 г можуть безперервно протягом 6–10 год. знаходитися в повітрі, долаючи за цей час сотні км. Найдовші міграц. переміщення здійснюють полярні крячки (маса бл. 100 г; гніздяться в арктич. зоні, а на зимівлю значна частина птахів переміщується до берегів Антарктиди, пролітаючи тільки в одному напрямку 18–20 тис. км). Деякі дрібні горобині птахи здійснюють перельоти на не набагато менші дистанції, напр., звичайні кам'янки (маса бл. 30 г), які гніздяться на Алясці, зимовий період проводять у тропіч. Африці, зокрема у Камеруні, для цього вони долають відстань у 14–15 тис. км. Деякі види здатні здійснювати безперервні перельоти на значні відстані (кулики-ржанки з Алеут. о-вів летять без зупинок над океаном на Гавай. о-ви, долаючи бл. 3,2 тис. км). Птахи, які гніздяться в Україні, також здійснюють дальні перельоти, правда на дещо менші відстані. У пд. частині Африки зимує чимало наших птахів – лелека білий, крячки (річковий, малий), ластівка сільська, очеретянка чагарникова та ін. Зазвичай, вони мігрують в меридіонал. напрямках і у цьому випадку можуть переміщуватися майже на 10 тис. км. Такі ж відстані долають деякі птахи, які зимують у Пд.-Сх. Азії, зокрема плиска жовтоголова, чечевиця звичайна, вівсянка-дїбровник. Ці птахи летять не прямо до місць зимівлі, а здійснюють петлеподібну міграцію – спочатку з тер. України на Сх., через 3,5–4,5 тис. км повертають на Пд. чи Пд. Сх. у бік своїх зимівель. Серед представників майже 9 тис. видів світ. фауни птахів, мігранти складають меншість. Це пов'язано з тим, що найбільше видове різноманіття птахів спостерігається у тропіч. зоні, де міграцій у місц. птахів практично немає. У природ. зонах, де простежують кардинал. сезонні зміни (температур. режиму, появи сніг. чи льод. покривів, тривалі періоди посух і повеней) міграц. переміщення є звич. явищем. Напр., у орнітофауні субарктич. зони практично всі види здійснюють ті чи ін. перельоти, а серед птахів, які зустрічаються в Україні (бл. 440 видів), тільки кілька десятків можна назвати осілими. Однією з важливих характеристик кожного виду птахів є його відношення до тер., зокрема характер перебування в гнізд. частині

ареалу загалом чи на гнізд. ділянках зокрема. Найбільш поширеним терміном, який характеризує це явище, є міграц. статус виду. Виділяють кілька узагальнюючих категорій, крайні з яких – осілий вид та мігруючий вид. Є чимало підкатегорій, напр., мігруючі види чи типових мігрантів поділяють на інстинктив., погод., дальніх, ближніх. Між типовими осілими та мігруючими видами виокремлюють проміжні категорії, зокрема інвазійні та кочуючі види. Перших досить часто називають нерегуляр. мігрантами – зазвичай, причиною їхніх переміщень є успіш. гнізд. сезон, коли суттєво зростає чисельність молодих птахів і нестача вже в післягнізд. період осн. об'єкта харчування. За таких умов значна частина молоді відлітає з місць народж. (у Зх. Палеарктиці, зазвичай, у пд. і пд.-зх. напрямках, тобто в напрямках, характерних для більшості типових мігрантів). Серед найбільш відомих прикладів – інвазії горіхівки звичайної та шишкаря ялинового. По-іншому ведуть себе кочуючі види: у випадках дефіциту осн. кормів птахи починають мандрувати в пошуках р-нів, де харчування вдосталь. У цих переміщеннях беруть участь не тільки молоді особини, а й дорослі (більше року життя), при цьому напрямки руху не є постійними з року в рік – птахи можуть переміщуватися у пн.-зх., пд. і пд.-сх. напрямках – практично у всі сторони світу. Міграц. переміщення птахів у помір. зонах (зокрема Україні) спостерігаються практично упродовж року. Всередині літа (на поч. липня), коли більшість наших птахів ще розмножуються, в Україні вже проходить активна міграція арктичних куликів. Наприкінці липня масштаби цієї міграції досягають піку, і в цей час починають переліт і наші птахи (лелеки, деякі кулики, крячки, серпокрильці, ластівки, вивільги, очеретянки). Період традиц. осін. міграцій припадає на серпень–жовтень. Протягом листопада–січня на території України, зазвичай, спостерігаються активні кочові переміщення птахів – залежно від динаміки погод. умов (хвиль холоду, сніг. і льод. покривів) та наявності врожаю/неврожаю деяких корм. об'єктів, зграї снігурів, омелюхів, чечіток, чижів, качок, мартинів та ін. видів можуть переміщуватися з пн. обл. у пд., і навпаки. З лютого, як правило, реєструється початок весн. міграції у більш теплих пд. і зх. регіонах. Згодом уже на всій тер. країни спостерігаються інтенсивні міграц. переміщення птахів. Пік весн. перельоту припадає на 3-ю декаду березня – кінець квітня. Але протягом травня ще триває міграція – прилітають гніздитися на нашу тер. деякі дальні мігранти (з Пд. Африки, Пд.-Сх. Азії) та проходить масовий транзит. проліт пн. видів (гагар, куликів, крячків, деяких горобиних). Їхня міграція закінчується в середині червня, тобто пауза в переміщеннях складає 2–3 тижні. Але і в цей період досить часто фіксують ті чи ін. переміщення птахів – у 2-й пол. червня реєструють інвазії шишкаря ялинового, т. зв. літні міграції чайок, шпаків. Міграц. переміщення в помір. широтах тривають безперервно протягом року. Птахи мігрують і вдень, і вночі, причому у темну частину доби переміщується переважна більшість типових мігрантів, що пов'язано з низкою переваг. Серед представників фауни України є типові нічні мігранти (очеретянки, кропив'янки, деркачі, пастушкові), типові денні (лелеки, денні хижі птахи, ластівки). Але більшість птахів мігрують у будь-яку частину доби (качки, гуси, кулики, журавлі). Широкий висот. діапазон М. п. Плаваючі птахи, якими є пінгвіни,

міграц. переміщення здійснюють у воді, причому дальність цих переміщень сягає тисяч км. До групи нелітаючих птахів належать страуси, про міграц. переміщення яких фактично відсутня інформація, відомо лише, що афр. страуси здійснюють сезонні міграц. переміщення сушею разом із табунами копитних; це властиво і австралій. страусам Ему. Дехто з «популяризаторів» науки поширює погляд, що деркачі, як і страуси, мігрують пішки, що не відповідає дійсності. Ін. птахи свої міграц. переміщення здійснюють в повітрі, причому діапазон висот сягає від кількох метрів до кількох км. Найбільш наповнений птахами шар повітря від 50-ти до 800–1000 м. Заг. вис. міграції вночі більша, ніж удень. Найбільш рекордні висоти, на яких реєстрували мігруючих птахів, – 6–8 км. Діапазон напрямків міграц. переміщень птахів в Україні широкий. Напр., восени деякі птахи летять на Пн.-Зх., Зх., Пд.-Зх., Пд., Пд.-Сх. та Сх. Більшість дослідників вважає, що сучасні міграц. шляхи сформувалися під впливом багатьох обледенінь, які траплялися за останні майже 2 млн рр. четвертин. періоду. На Євразій. континенті льодовики наступали зазвичай в пд. і пд.-зх. напрямках, що змушувало птахів також скорочувати свої ареали в таких самих напрямках. Коли наступали періоди потепління, льодовики відступали у зворот. напрямках, птахи займали звільн. території. У зв'язку з тим, що зберігалася щорічна сезонна зміна погод. умов, птахи змушені під час настання холод. періодів відлітати в більш теплі регіони, зазвичай, повторюючи істор. шлях предків. Але є приклади, коли протягом життя 2–3-х поколінь людини можна спостерігати формування нової знач. частини міграц. шляху. Ще на початку минулого сторіччя гнізд. частина ареалу чечевиці звичайної знаходилася у Сибіру, протягом кількох десятиріч птахи розселилися на Зх. від Уралу, досягши Волині, Польщі. Під час міграцій ці птахи повторюють шлях заселення нових тер., мігруючи Г-подібно – восени вони летять на Сх. до Сибіру, а потім повертають на Пд., мандруючи майже на 10 тис. км. Методи вивчення М. п. різноманітні. Найбільш класич. є візуал. спостереження – ще 1757 швед. природознавець К. Лінней запропонував організувати постійні пункти спостережень за мігруючими птахами. 1837 нім. орнітолог Г. Гетке почав спостереження на о-ві Гельголанд (Пн. море), де під час міграцій зупиняються тисячі птахів; пізніше там створ. Орнітол. станцію (функціонує і нині). У світі існують сотні орнітол. станцій, де різними методами вивчають міграц. переміщення птахів. На більшості з них, окрім візуал. спостережень, проводять відлов із подальшим кільцюванням птахів. Наук. кільцювання птахів почалося 1899, коли данський учитель з м. Віборґ Г.-К. Мортенсен за кільцював 165 молодих шпаків. Він надів на них алюм. кільця з адресами та номерами. Наступ. року були отримані перші дані про знахідки цих птахів з місць їхньої зимівлі в Англії, Франції, Італії та деяких ін. країнах. Через 30 р. після його винаходу в Європі за кільцювано сотні тисяч птахів та отримано бл. 9,2 тис. зворотів, що дало змогу підготувати перший у світі «Atlas des Vogelzugs» («Атлас міграцій птахів», Берлін, 1931), укладений Е. Шузом та Г. Вейолдом. У Росії уперше почали кільцювати саме на тер. сучас. України. 1907 власник маєтку «Асканія-Нова» (нині біосфер. заповідник «Асканія-Нова») Ф. Фальц-Фейн та його колега Г. Ріберґер наділи кільця «Rossitten» (Німеччина) на перших

двох птахів. У наступні роки кількість закільцьов. птахів стала значно більшою. 1907–23 в «Асканія-Нова» кільця надіто на 1908 птахів, отримано не менше, ніж по 5 зворотів зі знач. відстаней. 1927–91 практично всі птахи на території України мітили кільцями «Moskwa» (станом на 2017 закільцьовано бл. 2 млн птахів). 1992 рішенням Президії НАНУ створ. Український центр кільцювання птахів (його базовою структурою стала лаб. орнітології Інституту зоології НАНУ в Києві, де від 1974 проводять дослідж. М. п., зокрема за допомогою методу кільцювання). У більшості країн світу роботи з кільцювання птахів координують відповідні нац. центри. Їхня діяльність полягає в наук.-метод. кер-ві та координації мічення птахів, проведенні безпосередньо кільцювання, пов'язаних із цим наук. дослідж., організації виготовлення та забезпечення кільцями мітчиків країни, створення та робота з базами даних по кільцюванню. Ці функції виконував Центр кільцювання птахів АН СРСР (від 1991 – у складі РАН). Перші укр. кільця «Kiev, Ukraine» виготовлено 1994. Нині Центр має 21 серію кілець, що дозволяє мітити всіх птахів фауни держави (кільця «Kiev» використовують також на укр. арктич. станції «Академік Вернадський», де закільцьовано понад 1 тис. птахів 5-ти видів). Одне з гол. завдань Центру кільцювання – ведення бази даних про знахідки закільцьов. птахів, які пов'язані з тер. України. Нині база нараховує більше 14-ти тис. зворотів із різних регіонів світу. 1997 Україну прийнято до Співки європ. нац. центрів кільцювання (EURING). Крім традиц. методів вивчення М. п., в останні десятиріччя використовують і більш сучасні: кольор. кільцювання/мічення (на кольор. кільце чи ошийник наносять номер для ідентифікування птаха на знач. відстані); супутник. стеження (на птаха одягають передавач, що дозволяє протягом року і більше знати його точне місцезнаходження; недолік методу – в обмеженні за розміром птахів: маса має бути понад 200–300 г); використання геолокаторів (невеличкі чипи вагою 0,4–0,5 г закріплюють на спині навіть найменших птахів; щоденно протягом року можна записувати довжину світ. дня, кут стояння сонця у зеніті тощо, за якими з деякою похибкою визначають координати перебування птаха; недолік методу – у необхідності відлову птаха, щоб зняти чип та розшифрувати інформацію). Практично всі відомі орнітологи України, які вивчали фауну птахів, певною мірою досліджували чи систематизували дані, що стосуються такої важливої частини життя цих тварин, як їхні міграц. переміщення. У видових нарисах, що складають томи «Фауна України», обов'язк. розділом є «Міграційні переміщення» чи «Міграції». Тому всі автори томів цього зведення (О. Кістяківський, Л. Смогоржевський, В. Зубаровський, В. Лисенко) та деяких моногр. видань (М. Воїнственський, Ф. Страутман) аналізували сезонні переміщення різних видів. Серед перших орнітологів, які приділяли увагу і М. п., – проф. Університету св. Володимира у Києві К. Кесслер (серед. 19 ст.). У 1-й пол. 20 ст. різні аспекти міграц. переміщень птахів досліджував М. Шарлемань. Від 2-ї пол. 20 ст. важливий внесок у знання про різні аспекти М. п. зробили Т. Ардамацька, М. Гаврилюк, В. Грищенко, С. Домашевський, О. Ілюха, А. Корзюков, А. Полуда, Л. Потіш, І. Русев, Б. Сабіневський, В. Серебряков, М. Химин, Й. Черничко, І. Шидловський та ін.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Кесслеръ К. Естественная исторія губерній Кіевскаго учебнаго округа. Зоологія. Птицы воробьиные. К., 1851;
2. G. Svardson. The «invasion» type of bird // British birds. 1957. Vol. 8;
3. J. Dorst. The migrations of birds. London, 1962;
4. Дольник В. Р. Миграционное состояние птиц. Москва, 1975;
5. Михеев А. В. Перелеты птиц. Москва, 1981;
6. Карри-Линдал К. Птицы над сушей и морем: (Глобал. обзор миграций птиц) / Пер. со швед. Москва, 1984;
7. Дольник В. Р. Ресурсы энергии и времени у птиц в природе. С.-Петербург, 1995.

Бібліографічний опис:

Міграція птахів / А. М. Полуда // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-65093>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).